

فیل‌ها، مارها و پرندگان

نقدی بر سه‌گانه هنرهای هندویی و بودایی

● مه‌ران ملک

دکتری پژوهش هنر و عضو هیئت علمی دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان

malek.mehran@yahoo.com

این نوشتار به نقد سه کتاب امیرحسین ذکرگواز مجموعه بزرگ «نمادشناسی شرق» منتشره توسط انتشارات فرهنگستان هنر می‌پردازد، این سه کتاب عبارت‌اند از: فیل در شمایل‌های هندویی و بودایی، مار در هنرهای بودایی و هندویی و پرنده‌های اساطیری در هنرهای بودایی و هندویی. این کتاب‌ها درحالی‌که اطلاعات مناسبی را در اختیار مخاطبان و اسطوره‌پژوهان قرار می‌دهد ولی اشکالاتی چون عدم شناسایی مخاطب، بررسی نمونه‌های محدود، فصل‌بندی نامناسب و ... در آن‌ها دیده می‌شود.

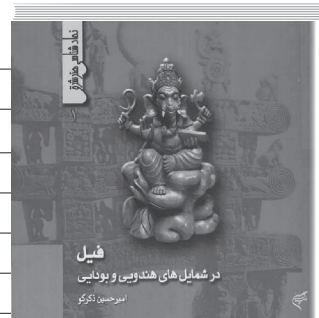
کلیدواژه:

اساطیر هندویی، اساطیر بودایی، پرنده، مار، فیل، امیرحسین ذکرگو

درباره مؤلف

نویسنده گرانقدر این کتب، دکتر امیرحسین ذکرگو، دارای تحصیلات در زمینه زیبایی‌شناسی و فلسفه هنر است. وی در حوزه ادیان شرقی (بودیسم، هندویسم و اسلام)، پژوهش‌های بسیاری انجام داده و متخصص در زمینه هندشناسی است. علاوه بر این، او در زمان فعالیت در ایران، در دهه ۸۰، به تدریس مطالعات تطبیقی می‌پرداخت که خصوصاً در زمینه نمادپردازی جانوران و تطبیق آن‌ها در تمدن‌های کهن، در زمره پژوهش‌های نخست و پیش‌تاز در ایران قرار می‌گیرد. در کارنامه آثار علمی- هنری وی بیش از دوازده جلد کتاب و مقالات بسیاری به زبان‌های انگلیسی، فارسی و اردو در نشریات بین‌المللی و داخلی دیده می‌شود. نمونه‌هایی از کتب منتشره وی در ذیل آمده است:

■ ذکرگو، امیرحسین. فیل در شمال‌های هندویی و بودایی. تهران: موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، پژوهشکده هنر، ۱۳۸۸. ۶۰ ص.: مصور؛ ۱۶×۱۵ سم.
شابک: ۰-۰۴-۲۳۲-۹۶۴-۹۷۸

فصلنامه نقدکتاب

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۳۶

اسرار اساطیر هند (خدایان ودایی). تهران: فکرروز، ۱۳۷۷.
اسطوره‌شناسی و هنر هند. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران،
موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۲.
ایزدان آب و آبریان اساطیری. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران،
موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۴.
مبانی سنتی هنر و زندگی: تأملی در کتاب «رقص شیوا»ی آناندا کوماراسوامی.
تحقیق، ترجمه و شرح امیرحسین ذکرگو؛ [به سفارش] فرهنگستان هنر تهران:
موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۰.

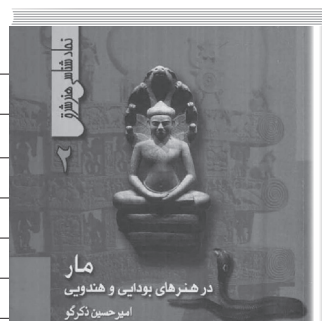
کوماراسوامی، آناندا کنتیش. فلسفه هنر مسیحی و شرقی. تحقیق و ترجمه:
امیرحسین ذکرگو تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۶.
کوماراسوامی، آناندا کنتیش. مقدمه‌ای بر هنر هند. تحقیق و ترجمه: امیرحسین
ذکرگو. تهران: روزنه، ۱۳۸۱.

و ...

از سویی او در چند رشته هنری (نقاشی، خوشنویسی و عکاسی) شناخته
شده است و آثار وی در ایران، ایالات متحده آمریکا، سوئیس، چین، چک، هند،
مالزی، سنگاپور، پاکستان و امارات متحده عربی، از سال ۱۹۷۷ تاکنون به معرض
نمایش گذاشته شده است. استاد ذکرگو، هم‌اکنون عضو هیئت علمی موسسه و
دانشگاه بین‌المللی اندیشه و تمدن اسلامی مالزی (ISTAC) است.

درباره کتاب‌ها

در سه کتاب مورد بحث با پژوهش‌هایی مواجهیم که به نمادشناسی جانوری هنر
«هند باستان» پرداخته شده است. نویسنده در این تحقیقات به نمونه‌هایی از
حکایات اساطیری جانوران و آثار هنری مرتبط پرداخته و خوانندگان را با مفاهیم
نمادین این جانوران در فرهنگ شرق و به‌خصوص هند کهن آشنا کرده است که
خود جای تقدیر بسیار دارد.

■ ذکرگو، امیرحسین. مار در هنرهای

بودایی و هندویی. تهران: موسسه تالیف،

ترجمه و نشر آثار هنری «متن»: ۱۳۹۱.

۷۳ ص.: مصور (رنگی): ۱۵/۵×۱۵ س.م.

نمادشناسی هنر شرق؛ ۲.

شابک: ۰-۱۶۵-۲۳۲-۹۶۴-۹۷۸

فصلنامه نقد کتاب

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۳۷

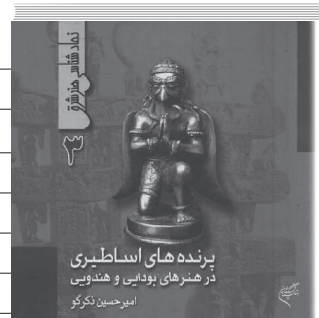
در کتاب‌های مورد بحث، نویسنده بر اساس فهرست مطالب به مباحث ذیل پرداخته است.

فیل در شمایل‌های هندویی و بودایی: مقدمه- فیل، نماد شرق- نماد فیل در هنر بودایی- فیل در خواب مایادوی- فیل، مظهر نیروی مذکر- فیل سفید- فیل و ایر- فیل، مرکبی شاهانه و نشان چکراورتن- اسطوره آفرینش فیل- نماد فیل در هنر هندویی- گانیشا، نماد خرد و بردارنده موانع- پیروزی خرد- فراخی معاش- ریشه‌های تاریخی و اسطوره‌ای گانیشا- مرکب گانیشا- افسانه‌های منتسب به آفرینش گانیشا- فیل در منابع مکتوب- واژه‌نامه.

مار در هنرهای بودایی و هندویی: سرآغاز و معرفی کتاب- مار در هنرهای بودایی و هندویی- ناگا- واژه ناگا- اسطوره تولد ناگاها- مار در آیین بودایی- حکایت ناگامو کالیندا و اشراق بودا- مار در آیین هندویی- حکایت آنانتا و آغاز جهان- حکایت ششا و پایان جهان- حکایت نبرد وریترا با ایندرا- حکایت نبرد کالیا و کریشنا- حکایت واسوکی و کره گیری از اقیانوس شیر- حکایت دشمنی ناگاتا کشاکش با پانداواها- حکایت شیوا و مار دورگردنش- مفاهیم نمادین مار- بی‌کرانگی- نیروی مذکر و مؤنث- آب و حیات- نگهبانی و حفاظت- واسطه انتقال یک دوره اساطیری به دوره بعد- مار در شمایل‌ها- مسند، تکیه گاه و بستر- چتر و حامی- در نقش ریسمان- مار در تشریفات آیینی- مار در آلات و آرایه‌ها- ناگامودرا- واژه‌نامه.

پرنده‌های اساطیری در هنرهای بودایی و هندویی: سرآغاز و معرفی کتاب- گارودا- اسطوره تولد گارودا- حیلۀ کادرو و اسارت ویناتا- تلاش گارودا برای رهایی از اسارت- ماجرای نفرین شدن ایندرا و اقتدار گارودا- ربوده شدن شاهد جاودانگی توسط گارودا- ایندرا آمریتا را باز می‌رباید- گارودا به مثابه نماد- پرنده وحی و مرکب ویشنو- نام‌ها و القاب گارودا- همسر و فرزندان گارودا- ویژگی‌های ظاهری گارودا- گارودا دشمن مارها- هامسا- هامسا، نماد روح و رهایی- هامسا، نماد نیروی حیات

■ ذکرگو، امیرحسین. پرنده‌های اساطیری در
هنرهای بودایی و هندویی. تهران: فرهنگستان هنر
جمهوری اسلامی ایران، موسسه تالیف، ترجمه و
نشر آثار هنری «متن»، ۱۳۹۳. ۱۰۸ص. مصور
(بخشی رنگی)؛ ۱۵×۱۶ سم.
شابک: ۷-۱۹۵-۲۳۲-۹۶۴-۹۷۸

فصلنامه نقدکتاب

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۳۸

و تنفس، هامسا نماد اتحاد روح سالک و خالق- هامسا، مرکب برهما و سرسوتی، حکایت هامسا و جاتا‌کای بودا، نمادشناسی حکایت فوق-هامسا، پرنده فرقان- جاتایو و سامپاتی- جاتایو در رامایانا- پیوستن جاتایو به موکشا، سامپاتی در رامایانا- کینارا و کیناری- جانوران ترکیبی بالدار- پرندگان دیگر- واژه‌نامه.

عدم تناسب متن و مخاطب

شاید اولین پرسشی که پس از مطالعه کتاب در ذهن شکل می‌گیرد، گروه مخاطبانی است که نویسنده، پژوهش‌های خود را به آن‌ها اختصاص داده است. آیا مخاطبان نویسنده، علاقه‌مندان عامه به هنر مشرق‌زمین هستند یا نوجوانان یا متخصصان هنر، نماد و...؟ در مورد نخست، اگر مخاطب، گروه علاقه‌مندان عامه یا گروه نوجوانان است، نیاز به آشنایی کلی آنان با نمادهای جانوری است و این مسئله خصوصاً در کتاب اول فیل در شمایل‌های هندویی و بودایی^۱ که آغاز زنجیره وار نمادشناسی جانوری هند است، کاملاً مشاهده می‌شود. خواننده، بدون آشنایی با نمادشناسی جانوری و خصوصاً شکل‌گیری و اهمیت آن‌ها در ادیان کهن که طبیعتاً در این نوع کتب از اهمیت خاصی برخوردار است به یکباره در مجموعه‌ای از اطلاعات در باب جانوری چون فیل و با مفاهیم نمادین آن و به عبارتی با مواردی چون فیل نمادی از بودا و... آشنا می‌شود. لذا در آغاز این مجموعه، نیاز آشنایی کلی با نمادهای جانوری که در ادوار کهن بسیار اهمیت داشته است، احساس می‌شود. در این رابطه در سیر پرستش بشر ابتدایی، شاهد آنیم که در مرحله‌ای، بشر، جانوران را می‌پرستیده و مقدس می‌شمرد است، مانند پرستش انواع چیزهایی که در محیطش با آن‌ها روبه‌رو می‌شد و کاسیرر Ernest Cassirer از آن‌ها به عنوان خدایان لحظه‌ای یاد می‌کند و به مرور این پرستش به سوی خدایان کارکردی، بر اساس کارکرد و منافعشان در زندگی، سوق می‌یابد (کاسیرر، ۱۹۲۵، ۷۶-۷۵).

به عبارتی جانوران بر اساس منافع بسیارشان در ارتباط با تغذیه، پوشش، ابزار و... و از سویی ترس از درنده‌خویی یا صفات مرگ‌بار آنها، پرستش شده، مقدس شمرده می‌شدند و فرمی جادویی و به بیان دیگر قدرت‌هایی الهی یافتند، اما به

مرور زمان بشر با درک بیشتر از خویش، خود را در قالب جانوران و سپس جانشین آنان می‌کند ... (Baring & Cashford, 1993, 26-27).

در این امتداد، نمادهای جانوری با شکل‌های گوناگونی در فرهنگ‌های مختلف به چشم می‌خورند، نمادهای جانوری تقریباً در همه فرهنگ‌ها، انعکاسی از بنیاد و اساس طبیعت انسانی، دنیای پیرامونش و قدرت‌های آن و کیهان به‌عنوان یک کلیت بوده است. نمادهای جانوری، تصاویر و مفاهیم بسیار گوناگونی را در سطوح مختلف، به صورت شکل‌های پیچیده، در کنار هم، متضاد یا با مفاهیم متقابل، به نمایش می‌گذارند. از سویی آن‌ها ارتباط دیگر حوزه‌های نمادین را که با یکدیگر گفت‌وگو دارند، هماهنگ کرده و فرم‌های داستانی می‌سازند یا نمادهای یک فرهنگ خاص را بازگو می‌کنند. این درحالی است که حتی در فرهنگ‌هایی که جانوران مقدس نیستند، حیوانات نقش مهمی در بیان احساسات و عقاید مردم بازی می‌کنند. در هر صورت در اقوام گوناگون، ارتباط سمبلیک انسان و حیوان، دارای وجوه متفاوت روان‌شناختی، ریخت‌شناسی و ... است. علاوه بر این، پرستش حیوانات و جوهره توتمیسم، یک حوزه سمبولیک را فراهم می‌کند که باعث شناخت پیچیدگی‌های جوامع مختلف می‌شود، به عبارتی عقاید توتمیسم^۲ جوهره مذاهب ابتدایی است و تغییر و تحول مذهبی از دوران ابتدایی با عقاید نافذ توتمیسم در جوامع قابل سنجش است. بدین‌سان پژوهشگران دین توجه خاصی به حضور عقاید و فرهنگ‌های جانوری، به‌ویژه مناطق مدیترانه، سند، نیل و ... دارند، علاوه بر این حیوانات اغلب با خدایان ارتباط خاصی دارند و در اساطیر، داستان‌های سنتی و بومی و در آیین، نقش نقادانه و نمادین مهمی را ایفا می‌کنند ... (Bliade, 1945-1955, 1 / 202-291). از سویی استروس Leo Stauss معتقد است که توتمیسم یک پدیده خاص جوامع بدوی نیست. اگر آن را مانند هر نظام مفهومی دیگری مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم، معلوم می‌شود که در واقع توتمیسم یک نمونه خاص از برخی شیوه‌های اندیشیدن است، علاوه بر این استروس معتقد است که توتمیسم یکی از پدیده‌های مهم مربوط به اسطوره و اندیشه اسطوره‌ای است و بخش بزرگی از اساطیر جهان، به جانوران مربوط می‌گردد ... (استروس، ۱۳۸۶، ۲۰۵-۲۰۶). بدین‌سان نیاز به پیش‌زمینه‌ای است که خواننده را به دنیای وسیع نمادهای جانوری در دنیای کهن و در کتب مورد بحث، به فرهنگ هند باستان و حیوانات نمادین و اساطیری آن رهنمون کند.

از سویی اگر گروه مخاطبان نویسنده، متخصصان هنر، تاریخ، نماد و ... هستند، ارائه اطلاعات در این کتب، پژوهش‌های جامع‌تر و وسیع‌تری را می‌طلبد و در متن کتاب نیاز به نمونه‌های بیشتری در باب مفاهیم نمادین و تصاویر جانوران به چشم می‌خورد؛ البته قابل ذکر است که این‌گونه تحقیقات، پایانی ندارد و در هر

زمان، دریچه دیگری برای پژوهش‌های بیشتر باز می‌شود و در عین حال گاه مواردی از شواهد از چشم پژوهشگر پنهان می‌ماند، اما به هر تقدیر، وجه نمادین جانوران، مبحث گسترده‌ای است و تحقیقات عمیقی را می‌طلبد که خصوصاً در ارتباط با خدایان به وفور یافت می‌شود؛ بدین‌سان نویسنده می‌توانست ضمن مشخص کردن گروه مخاطبان، به تحدید حوزه تحقیقی خود بپردازد و حدود حوزه تحقیقش را تشریح کند.

نمونه‌های محدود

اما جانوران بر اساس مفهوم نمادین خود با ایزدان، ایزدانوان، پادشاهان، قدرتمندان، کاهنان و از سویی در مفاهیم نجومی، همراه با مفهوم درخت زندگی و ... که بسیاری از آن‌ها در مفاهیم ادیان باستانی باز نمود می‌یابند، به‌وفور در حکایات و آثار هنری تمدن‌های کهن به چشم می‌خورند. نمونه‌های اندکی از مفاهیم نمادین آنان خصوصاً در ارتباط با خدایان در ذیل مشاهده می‌شود:

از جمله ارتباط فیل با خدایان به صورت‌های گوناگون در آثار هند نقش بسته است، مانند مهرها، نقاشی‌ها و مجسمه‌ها که طبیعتاً در آنها، فیل‌ها در مفهوم نمادین با وظایف خدایان هم‌راستا هستند، مانند تصویر لکشمی و فیل‌ها (تصویر ۱) و نمونه‌های آثار دیگر که البته نسبت به دو نماد پرنده و مار کمتر است.^۲

تصویر ۱: تصویر ایزدانوان
لکشمی، ایزدانوی باروری،
همراه با دو فیل و ... از نقوش
متأخر هند بر اساس
عقاید کهن، هند
(Williams, 2003, 197)

اما در رابطه با نماد مار در تمدن هند، حکایات بسیاری مشاهده می‌شود که نمونه‌هایی از آن در کتاب مورد نقد هم مشاهده می‌شود: از جمله نقش مار در اسطوره‌های آفرینش هند به خوبی نمایان است. در مهابهاراتا^۴، در باب آفرینش چنین آمده است که «بدان که آن بزرگ، اول زمین و آب و آتش و باد و هوا را آفرید تا عالم را بیافرید و خود در میان آب قرار گرفت، بعد از آن از دل خود یک ماری را که

شیش‌ناگ (Sesanaga) گویند پیدا کرد تا هرچه پس از او آفریده شود، مار مذکور آن را بر سر خود گیرد. در این اثنا یک گل نیلوفر از ناف ویشنو^۵ پیدا شد که ده طرف عالم از او روشن گشت و از آن نیلوفر، برهما به وجود آمد» (مهابهاراتا، جلد سوم، دفتر دوازدهم، ۱۶). در این امتداد در تمدن هند، پیروزی ایندرا^۶ بر وریترا Vritra که نه دستی داشت و نه پای و چون ماری بود، عملی کیهانی و باعث رهایی آب و نور شد ... (Eliade, 1986, 370).

فصلنامه نقد کتاب

سال دوم، شماره ۵
بهار ۱۳۹۴

۴۱

از سویی در وداها^۷ در رابطه با وجه نمادین نامیرایی مارها در روایتی از مادر گارودا (Garuda)، ویناته (Vinata) آمده است که وی بر اساس باخت در شرط‌بندی با سوگولی همسرش، در سرزمین‌های دور، در جایی در محاصره ماران قرار می‌گیرد. راه نجات او، بردن نوشابه جاودانگی آمریت برای مارهاست (در روایتی آن‌ها ماه را می‌خواهند)، در هر صورت گارودا پس از اتفاقات زیاد، آمریت را به دست آورده و به دنیای زیرین می‌برد و مادر خود را نجات می‌دهد، اما ایندرا در لحظه آخر، آمریت Amrita را می‌رباید و مقداری از آن روی علف‌ها می‌ریزد، مارها آن را می‌لیسند و بدین‌سان زبان آن‌ها دو شاخه شده و نیز از سویی مارها، نامیرا و جاودانه می‌شوند (ایونس، ۱۹۶۵، ۱۸۶) و (Williams, 2003, 139, 138).

علاوه بر این در هند از دوران باستان، مارها بخشنده باروری محسوب می‌شدند. در هند جدید نیز انبوهی از باورها و معتقدات بر خصلت باردارکنندگی ماران تأکید می‌ورزند. در هند زنانی که خواستار فرزندند، با پرستش مار کبرایی، روا شدن حاجت خود را از او می‌طلبند. در این ارتباط قبیله هندی Komati در ایالت میسور Mysore، باروری و حمل گرفتن زنان را از پیکره سنگی مار، نیازمندان طلب می‌کنند. از سوی دیگر در سراسر شرق برای این باورند که نخستین آمیزش جنسی زنان، چه در دوران بلوغ و چه هنگام حیض با مار بوده است. (Briffault, 1927, v, 2, 664, 585-665) و (Dobois, 1899, 648). در این ارتباط الیاده نیز می‌افزاید که در هند، ماران از دوران بودیسم بخشنده باروری در سطح جهان پنداشته می‌شدند. شماری از نقاشی‌های کهن در شهر ناگپور Nagpur در کشور هند، نمایشگر جفت‌گیری زنان با ماران کبراست. در هند جدید، بسیاری از باورها و معتقدات، بر خصلت نیکوکاری و باردارکنندگی ماران تأکید می‌ورزند، بدین معنی که ماران مانع نازایی زنان می‌شوند و موجب آنند که زنان فرزندان بسیار بیاورند ... (الیاده، ۱۹۸۵، ۱۷۱-۱۷۳). در این راستا در هند، دو مار به هم پیچیده، نمادی از درخت مقدس هندوان نیز هست که به بارداری مرتبط است و می‌گویند زناشویی درختان در هند عموماً وقتی صورت می‌گیرد که زنان چند سال پس از ازدواجشان هنوز فرزند نزاده‌اند، از این روی در روز و ساعت یمنی، زن و شوهر کنار

تالابی می‌روند، زن، انجیرین معابد و شوهر درخت انبه‌ای می‌کارد. پیش از این کار، غسل می‌کنند و پس از آن زن شاخه درخت مادینه را به شاخه درخت نرینه می‌بندد و با آب تالاب، آن‌ها را آبیاری می‌کنند آن‌گاه زن و شوهر عمل گام برداشتن آیینی به سمت راست را سه یا هفت یا صد و هشت بار انجام می‌دهند. اگر یکی از درختان خشک شود، نشانه نحوست است، در غیر این صورت پس از چندی، چنین درختانی نیایش و عبادت می‌شوند و نزدیک ساقه‌های به هم رسیده‌شان شیئی به نام ناگال کال می‌گذارند که نمایشگر پیکره سنگی دو مار کبرای به هم پیچیده است (پیشین، ۲۹۲) و نمونه‌های دیگر ...

در تصویر ۲، نمونه‌ای از ارتباط نمادین مار با ایزدبانو لکشمی Laxami، ایزدبانوی باروری، سلامت، زیبایی، قدرت و ... مشاهده می‌شود:

تصویر ۲: نقش ایزدبانو
لکشمی در کنار نقش
نمادین مار، دوران متأخر،
متأثر از دنیای کهن
(Williams, 2003, 224).

اما در ارتباط با نماد پرنده نیز در هند با مفاهیم گوناگون و با شکل‌های مختلف مواجه می‌شویم. در رابطه با ایندرا و خدایان در ماندالای اول، سرود ۹۸، در ستایش ایندرا، خدای جو، آسمان (موکل باران)، او را به شکل یک پرنده تجسم کرده است (ریگ‌ودا، ۱۳۶۸، ۲۰). در ارتباط با وصف او در ماندالای دوم، سرود ۴۳، خطاب به ایندرا (به صورت پرنده کینجله) آمده است که «وقتی فریاد برمی‌آوری، ای پرنده، نیکبختی را اعلام کن، هنگامی که خاموش می‌نشینی، اندیشه‌های مهربان نسبت به ما پیروان، چون هنگام پریدن می‌سرایی، صدای تو مانند چنگ باشد تا ما به برکت اخلاف نیکو برسیم و در این قربانی تو را بدان‌گونه که سزاواری بستاییم» (پیشین، ۷۸، ۷۷). و در باب قدرت و سرعت پرواز او در ماندالای دوم، سرود ۱۲، آمده است که «او (ایندرا) مانند مرغان، اموال دشمنان را می‌رباید». در این رابطه در ماندالای چهارم، سرود ۲۷ هم آمده است که «صد دژ آهنین مرا (ایندرا یا سوماس)، محبوس می‌داشت، اما من از هریک از آنها، چون شهبازی با سرعت زیاد پرواز کردم» (پیشین، ۲۸۴).

علاوه بر این در رابطه با ریزش باران و به طور کلی آب نیز در ماندالای دوم، سرود ۱۱ و ۴۲، ایندرا را به مرغ نیکبختی، توصیف می‌کند و او را به ریزش باران مربوط می‌سازد و در وصف او می‌گوید که «ای پرنده نیکبختی ...، ای قهرمان، تو آب‌های عظیم را که آهی پیش از این در بند کرده بود، آزاد ساخته‌ای ...، پس باران ریزش یافت» (پیشین، ۷۵).

همچنین در هند از دوران کهن، به خدایانی به نام ماروت‌ها Marut که با پرندگان در ارتباط هستند، اعتقاد دارند. ماروت‌ها، خدایانی که در ریگ‌ودا، ۲۷ و به حکایتی ۱۸۰ نفر هستند و در هیئت مردانی، قوی و جنگجو تشبیه می‌شوند. آن‌ها هدایت‌کننده طوفان با تیر و کمانی از طلا، ابرها را پاره می‌کنند و باران را فرو می‌ریزانند. در ماندالای اول، سرود ۱۶۵ نیز آمده است که «ماروت‌ها مانند باز در جو هوا شناورند» (پیشین، ۴۱۳) و در ماندالای اول، سرود ۱۶۶، خطاب به ماروت‌ها، آمده است که «آنها مانند پرندگانی که بال‌های خود را می‌گشایند، جلال و شکوه را در دنبال خویش می‌گسترانند» (پیشین، ۴۲۶).

و در این امتداد سوما نیز با پرندگان ارتباط دارد. در ماندالای نهم، سرود ۵۷، در ستایش سوما آمده است، او که مورد مراقبت مقدس است و روحانیون او را پاک ساخته‌اند و چون پادشاهی بی‌پاک است، مانند شاهبازی بر روی آن‌ها (گیاهان سوما) نشسته است (پیشین، ۱۶۰) و در ماندالای نهم، سرود ۹۷، آمده است که «سوما تو بسان عقاب آسمانی به نظر می‌آیی»^۱ (پیشین، ۳۰۳).

از سویی آن‌گونه که در وداها آمده، خورشید را به شکل پرنده‌ای عظیم‌الجثه، عقاب یا قو، که خدای‌گونه بوده است، ترسیم می‌کردند (سرلو، ۱۹۹۵، ۲۲۱)، از جمله در ریگ‌ودا، ماندالای اول، سرود ۱۶۴، آمده است که «مقام مرغ زیبا که منزل خورشید (آفتاب) مفهوم دارد و جایگاه خدایان است» (پیشین، ۲۴۳).

علاوه بر این در تمدن هند باستان در آیین پرستش سه‌گانه هندو، برهمای آفریننده، ویشنو Vaishnav، خدای نگاه‌دارنده و شیوا Shiva، خدای نابود کننده، به شکل یک طاووس سه‌سر ارائه می‌شد. در این رابطه از دیگر مصادیق ارتباط پرندگان با خدایان، می‌توان به پرندگانی در شکل راکب خدایان اشاره کرد. در این ارتباط در هند، مرکب خدای عشق، کاما Kama، یک طوطی است (کوپر، ۱۹۹۳، ۲۱۲-۲۱۳) یا پرنده بزرگ اساطیری گارودا Garuda، مرکب ویشنو بوده است که نویسنده محترم نیمی از کتاب خویش را به آن پرداخته است (Williams, 2003, 138).

علاوه بر این در منابع باستانی هند، ایزدبانوان نیز به گونه‌ای همراه با پرندگان آسمان آمده‌اند، از جمله آنها، ایزدبانویی بال‌دار به نام میناکشی Meenakshi است که در روایاتش با پرندگان همراه است و نقش او در معبدش، دارای بال و همراه با پرنده‌ای در دست، مشاهده می‌شود (Stuckey, 2009)، تصویر ۳.

تصویر ۳: نقشی از ایزدبانو
میناکشی در معبدش، دارای
بال و گل لوتوسی در دست که
پرنده‌ای بر آن نشسته است،
بنگلور، مادوری، به جای مانده از
دوران کهن
(Stuckey, 2009).

و نیز در تصویر ۴، نمونه دیگری از خدایان از جمله کریشنا Krishna، مظهر عشق و تجلی هشتم ویشنو در کنار پرنده در بسیاری از نقوش هند مشاهده می‌شود:

شکل ۴: کریشنا همراه با
طاووس و ...، نقاشی متأخر
(williams, 2003, 186).

و نیز در ماندالای اول، سرود ۳۵، خدای تمام کائنات به صورت زن مورد خطاب قرار گرفته است: در رابطه با سویتیری، نام خدای آفتاب آمده است که «او خدای تمام کائنات (به صیغه مؤنث) و مادر است، زنده‌کننده، برانگیزاننده، زاینده، پیداکنده غذا ...، او سوپرنه Su-parna (شعاع آفتاب حیات بخش) است». سوپرنه به معنی زیبابال، نام پرندگان گوشتخواری مانند عقاب، کرکس، لاشخور و پرنده اساطیری گاروداست (ریگ‌ودا، ۱۳۶۸، ۱۲۴-۱۲۵).

در این امتداد در سروده‌های متأخر عصرودایی، این فکر دور می‌زند که خدایان گوناگون، فقط اشکال و مظاهر مختلف وجود مقدس واحدی هستند، از جمله در

ماندالای اول، سرود ۱۶۴، به روشنی آمده است که او را ایندرا، ویترا، ورونا و اگنی و حتی گروتیمان، پرندۀ تیزبال آسمانی می‌خوانند.

از سویی در کتاب اوپانیشادها Upanishads^{۱۱} که در عقاید فلسفی آن، تغییر گرایش از چندخدایی به خدایی واحد مشاهده می‌شود، خطاب به خدا آمده است که «... و پرندۀ‌های سیاه‌رنگ تویی و پرندۀ‌های سبزرنگ تویی و پرندۀ‌های سرخ‌چشم تویی و ابرهای برق‌دار تویی و شش فصل تویی و جمیع دریاها تویی ... و همۀ عالم‌ها از تو ظاهر شده است و عین تو است» (وپانیشاد، ۱۳۸۱، جلد اول، ۲۰۴). و نیز در این کتاب آمده است که در میان جانوران، سنکپه (شیر) اوست و در میان پرندۀ‌های شکاری، عقاب اوست ... (وپانیشاد، ۱۳۸۱، جلد دوم، ۳۶۵). و در این راستا در حکایات و نقوشی از آثار هند کهن با دو نماد پرندۀ و مار مواجه می‌شویم. در تصاویری متعلق به پیش از ورود هند و اروپاییان به هند، نقش‌های سه‌تایی از یک پرندۀ و دو مار (دوقلوها) در دو سویش، مشاهده می‌شود^{۱۲} که بنا به یک اسطوره هندی، مارها، پسرهای یک ایزدبانوی آسمانی به شکل یک پرندۀ و خدایی مارگون (خدای ستارۀ شمالی که پیش‌تر از این، زمینی شده بود) هستند. در این حکایت، ارتباط مار و پرندۀ (ایزدبانو)، آسمان و زمین، ازدواج و زایش و به عبارتی؛ آفرینش آشکار است. این حکایت، ازدواج ایزدبانوی آسمان (پرندۀ) و زمین (مار) را بیان می‌کند و اینکه مارها، ثمرۀ این ازدواج هستند^{۱۳}. تصویر ۵، اثر مهری از هند کهن است که احتمالاً نمونه‌ای از بازنمایی حکایت موردنظر است.

تصویر ۵: پرندۀ/عقاب در مرکز و عناصر مار
در طرفین، مهری از هاراپا، بلخ، مرو
(Collon, 1988, pic. 101).

علاوه بر این در تصاویری متأخر و متأثر از دنیای هند باستان، نقش خدایان، همراه با نماد مار و پرندۀ نیز به کرات مشاهده می‌شود، از جمله در شکل ۴، نقش خدای جنگ، اسکاندا Skanda همراه با مار و پرندۀ مشاهده می‌شود. وی خدایی جوان و پسر خدای شیواست و شیوا نیز در تصاویر بسیاری به همراه مار نقش شده است و با مفاهیمی از قدرت و مرگ و نابودی نیز همراه می‌شود که نویسنده در کتاب خود به آن پرداخته است و نمونه‌های گوناگون همراهی با نماد فیل، مار و پرندۀ در آثار و حکایات هند باستان.

تصویر ۶: نقش پسر

شیوا، خدای جنگ، به همراه
مار و طاووس، دوران متأخر
(Williams, 2003, 271).

فصل بندی نامتناسب

مسئله دیگری که گاه به نوع سلیقه نوشتاری نویسنده بازمی‌گردد، عناوین و تقسیم‌بندی مطالب است. در این ارتباط در کتاب‌های مورد بحث، نویسنده به وسیله عناوینی، تقسیم‌بندی‌هایی انجام داده است که شاید می‌توانست به گونه بهتری و در زیرمجموعه بزرگ‌تری ارائه شود. از جمله در کتاب نخست فیل در شمایل‌های هندویی و بودایی، نویسنده در آغاز کتاب عنوانی به نام «فیل، نماد شرق» آورده است و در آن از اسطوره آفرینش فیل در صفحه ۱۷ یاد کرده است که طبیعتاً محل توضیح آن نیز در صفحات آغازین سخن است؛ اما نویسنده با وجود توضیح مختصر در این قسمت، در صفحه ۳۵ پس از توضیحات مختلفی با عناوینی چون، فیل نیروی مذکر، فیل سفید، فیل و ابرو... تیتری با عنوان اسطوره آفرینش فیل آورده و در سه پاراگراف آن را به اتمام رسانده است و به نظر شایسته بود در همان صفحه ۱۷، نوشته می‌شد.

یا در کتاب مار در هنرهای بودایی و هندویی، با این مسئله مواجه می‌شویم که وقتی کتاب در رابطه با مار است، به‌طور منطقی نویسنده می‌بایست در ابتدا در ارتباط با مفاهیم نمادین مار مواردی را شرح دهد و سپس به نمونه‌هایی از مارهای نمادین از جمله ناگاها بپردازد. اما نویسنده محترم در کتاب مزبور ابتدا توضیحاتی درباره مارهای اساطیری و حکایت‌های آن‌ها که باز نمودی از مفاهیم نمادین مارهاست، آورده و سپس در صفحه ۴۲، مطلبی با عنوان مفاهیم نمادین مار آورده است که بسیار مختصر است و حتی مفاهیم نمادین برخی از حکایاتی را که پیش از آن توضیح داده شده را در بر نمی‌گیرد، از جمله مار واسوکی Vasoki که نمادی از تجلی هستی است و ...

به هر تقدیر مار به عنوان یک نماد، از دوران کهن با مفاهیم گوناگونی همراه شده و به عنوان یک موجود فراطبیعی باز نمود یافته است، از جمله مفاهیم مثبتی چون: تجدید حیات، عقل، پیام‌رسانی، احساسات هیجان‌انگیز، حلقه کیهانی،

قدرت، محافظت، نوسازی، هوش، آب و ماه، درخت، نسل، زن، آلت ذکور، زمین و تجلی الهی، آفرینش و مفاهیم منفی از قبیل: بی‌وفایی، پلیدی، حيله‌گری، خیانت، خشم و غضب، افسون و دلفریبی، آزدگی، افسردگی، انتقام، انهدام، بدبختی، تن‌پروری، حسادت، خطر، خوش‌گذرانی، شهوت‌رانی، ظاهر‌فریبی، فساد، کینه‌توزی، گناه، وسوسه، تلخی، سم، بی‌ثباتی، گریز، لغزندگی، مرگ و شیطان و گاه مفاهیمی دوگانه: همچون جمع مفاهیم پیشین که ترکیباتی از جنبه‌های مثبت و منفی، نر و ماده، نیروهای متضاد و ... را در برمی‌گیرد (Mattison 2006, 14-31) که در بسیاری از تمدن‌های کهن و نمونه‌هایی از آن در هند باستان نیز به چشم می‌خورد.

و نیز در کتاب پرنده‌های اساطیری در هنرهای بودایی و هندویی، همان‌گونه که از عنوان کتاب مشخص است از مفاهیم نمادین در قالب پرنده‌های اساطیری صحبت می‌کند، لذا در این کتاب هم لازم است خواننده ابتدا با مفاهیم نمادین پرنده آشنا شود که مواردی چون: نمادی از آسمان، نور، خورشید، روح، امید، پیام‌رسان محافظت و حمایت از زندگی و همراهی با خدایان مظهر قدرت‌های طبیعت (Eliade, 1987, v, 4, 533)، رعد و برق، باد و طوفان، ریزاننده باران (کریم، ۱۸۹۷، ۱۷۲) و (Armstrong, 1975, 4-7, 93)، زایش، زاد و ولد و ... را در برمی‌گیرد (بلک و گرین، ۱۹۹۲، ۷۸).

اما در این کتاب نیز در آغاز سخن با اشاره به آشکارترین مفهوم نمادین پرنده یعنی پرواز و بلندمرتبی آغاز کرده و به گارودا، مشهورترین پرنده اساطیر هند می‌پردازد.

فقدان ساختار پژوهشی (عدم ارائه منبع، جمع‌بندی و واژه‌نامه)

اما مسئله قابل‌تأمل در ساختار متن کتاب‌های مورد بحث که می‌بایست در نظر گرفته می‌شد، تأکید بر نوشتار علمی است. در این سه کتاب، بسیاری از حکایات و حتی تصاویر، بدون منبع ارائه شده است که در ارائه یک پژوهش علمی شایسته نیست، خصوصاً از نویسنده‌ای که کتابی چون اسرار اساطیر هند را نوشته و از منابع کهن بسیاری چون ریگ‌ودا و ... استفاده کرده است. در این کتب به کرات مطالب و حکایاتی در چندین صفحه پیاپی نوشته شده، اما بدون ذکر منبع پایان یافته است؛ علاوه بر این در زیرنویس بسیاری از تصاویر نیز منبع ذکر نشده است؛ حتی اگر تصاویر، نمونه‌هایی از عکاسی نویسنده است که در این هنر نیز توانایی بارزی دارد، به آن اشاره نشده است. در ذیل به نمونه‌هایی از مطالب و تصاویری که بدون ذکر منبع در این کتاب‌ها ارائه شده‌اند، اشاره می‌شود:

در کتاب فیل در شمایل‌های هندویی و بودایی: منابع نوشتار صفحه ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱ و ... - منابع تصاویر ۲، ۸ الی ۱۰ و ...

در کتاب مار در هنرهای بودایی و هندویی: منابع نوشتار صفحه ۱۳، ۲۵ الی ۵۰، ۲۷ و ... - منابع تصاویر ۶، ۱۰، ۱۴، ۱۸ و ... و در تصاویری مانند تصویر ۱۵، مکان مجسمه شیوا مشاهده نمی شود^{۱۴}.

در کتاب پرنده‌های اساطیری در هنرهای بودایی و هندویی: منابع نوشتار صفحه ۱۶ الی ۲۹، ۳۴، ۳۵، ۴۸، ۴۹ و ... - منابع تصاویر ۲۲، ۲۳، ۶۵، ۶۶ و ... علاوه بر این در ارتباط با منابع، در انتهای کتاب، منابع به صورت کلی نوشته نشده‌اند و منابع که تعداد آن نیز ظاهراً محدود است در زیرنویس متن کتاب نوشته شده است. از سویی انتظار می‌رفت کتاب با یک جمع‌بندی کلی به پایان می‌رسید، اما در کتاب‌های مورد بحث پس از توضیح مبحث آخر به یک باره متن اصلی کتاب با واژه‌نامه که آخرین نوشتار کتاب است، پایان می‌یابد. از جمله در کتاب پرنده‌های اساطیری در انتهای توضیح در باب مفهوم درنا به معنی هوشیاری و احتیاط در شمایل‌های هندی که بدون منبع نیز ذکر شده، به یک باره به واژه‌نامه می‌رسد. اما در ارتباط با واژه‌نامه مذکور، باید اذعان داشت که وجود این واژه‌نامه در درک مخاطب از نوشتار، بسیار حائز اهمیت است و نویسنده آگاهانه به آن پرداخته است.

نتیجه‌گیری

در پایان این نوشتار می‌توان این‌گونه سخن را به پایان رساند که نویسنده و پژوهشگر گرانقدر این کتب، با کارنامه علمی-هنری بسیار پربار، با ارائه اطلاعات گوناگون، خواننده را با تفکرات هند باستان و ارتباط آن‌ها با جانوران مورد بحث آشنا کرده و خصوصاً ارائه واژه‌نامه، راهگشایی برای درک بهتر فرهنگ کهن و پیچیده دره سند است. از سویی تخصیص این کتب به مخاطبان خاص و نیز تحدید حوزه‌های مورد بررسی، بسیاری از نقدهای بیان شده را رفع می‌کند و بدین سان در انتظار تحقیقات عمیق‌تری از این استاد فرهیخته هستیم.

منابع:

- استروس، کلود لوی. توت‌میس. ترجمه مسعود راد. تهران: توس. ۱۳۸۶.
- الیاده، میرچا. رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری. تهران: سروش. ۱۳۷۶.
- اوپانیشاد. ترجمه محمد دار اشکوه، فرزند شاهجهان (از متن سانسکریت) به کوشش دکتر تاراچند. ترجمه فارسی از سید محمدرضا جلالی نائینی. تهران: علمی. ۱۳۸۱.
- ایونس، ورونیکا. اساطیر هند. ترجمه ابوطالب صارمی. تهران: اساطیر. ۱۳۷۳.
- به‌گودگیتا. ترجمه محمدعلی موحد. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۰.
- بلک، جرمی؛ گرین، آنتونی. فرهنگ‌نامه خدایان. دیوان و نمادهای بین‌النهرین باستان. ترجمه متین پیمان. تهران: امیرکبیر. ۱۳۸۵.

- خدایی، محبوبه. فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران. تهران: بازینه. ۱۳۸۸.
- کریمر، ساموئل. الواح سومری. ترجمه داوود رسایی. تهران: علمی فرهنگی. ۱۳۸۵.
- کاسپر، ارنست. فلسفه صورت‌های سمبلیک. ترجمه یدالله موقن. تهران: هرمس. ۱۳۹۰.
- ریگ ود. ترجمه و تحقیق سید محمدرضا جلالی نائینی. تهران: نشر نقره. ۱۳۶۷.
- Armstrong, Edward. *The life and Lore of the Bird, Innature, Art, Myth and Literature*. Crown publishers: New York, 1975.
- Baring, Anne, and Cashford, Jules. *The Myth of the Goddess: Evolution of an Image*. London: Penguin, 1993.
- Briffault. R. *The mothers*. Vol.2&3. USA: Macmillan, 1927.
- Collon, Dominqu. *First Impressions Cylinder Seals in the Ancient Near east*. UK: British press, 1988.
- Doboio, Abbe. *Hindu Manners, Customs and Ceremonies: The Classic First-Hand Account of India in the Early Nineteenth Century*. ed.II. Crooke. Dover Publications, 2002.
- Golan, Ariel. *Prehistoric religion-Mythology-Symbolism*. Jerusalem. 2003.
- Mattison, Christopher and Chris. *The Encyclopedia of Snake*. London, 2006.
- Williams, George. *Hindu Mythology*. USA, 2003.
- Stuckey, Johanna (2009): <http://www.matrifocus.com/BEL09/spotlight.htm>

پی‌نوشت‌ها

۱. براساس نام کتاب که فیل در شمال‌های هندویی و بودایی است، می‌بایست به فیل در هنر هندویی و سپس به بودایی پرداخته شود، اما در متن کتاب ابتدا به فیل در هنر بودایی و سپس به فیل در هنر هندویی پرداخته شده است، اما این مسئله در دو کتاب دیگر با تغییر نام کتاب و آوردن کلمه بودایی قبل از هندویی رفع شده است.
۲. اشاره دارد به نظامی از اعتقادات و اعمالی که مفاهیم مربوط به «رابطه‌ای عرفی یا عبادی» بین اعضای یک گروه اجتماعی (معمولاً گروه هم‌تبار) و دسته‌ای از اشیاء (معمولاً گونه‌ای حیوان یا گیاه) را تجسم می‌بخشد. تصدیق این رابطه ممکن است شکل‌های مختلفی به خود بگیرد. غالباً به این صورت‌ها بیان می‌شود: ۱. دستورات مربوط به حرمت و احترام، یعنی تابوها مانند منع کشتن یا خوردن هر نوع حیوانی از گونه مورد نظر (یا دست زدن به هر نوع گیاهی از گونه مورد احترام)، ۲. اعتقاداتی

- خویشاوندی، مبنی بر اینکه گروه انسانی اخلاف نیای افسانه‌ای توتمی‌اند یا اینکه آنها و اعضای گونه‌های طبیعی با هم برادرند. جلوه‌های دیگر این رابطه عبارت‌اند از: استفاده از توتم به صورت نماد گروهی؛ اعتقاد به اینکه توتم حامی اعضای گروه است. اعتراف به داشتن تعهدی برای انجام «مناسک اضافی» که سبب می‌شود گونه توتم تکثیر شود (گولد و کولب، ۱۳۸۴، ۲۸۳-۲۸۴).
۳. لازم به گفتن است که نگارنده این نقد در ارتباط با دو جانور مار و پرنده، تحقیقات گسترده‌تری نسبت به نماد فیل انجام داده است اما به هر تقدیر نمونه‌های متعددی خصوصاً در آثار هنری از نماد فیل مشاهده می‌شود.
۴. مجموعه سروده‌های حماسی هند، متعلق به ۶۰۰ یا ۵۰۰ ق.م.
۵. خدای نگه‌دارنده.
۶. فصلی از کتاب ریگ‌ودا به نام اوست. او همسر ایندرا نی و پدر آرجونا، جیانتا و ... است. در متن زرتشتی دینکرد نیز نام او ذکر شده است. ایندرا یکی از خدایان هندوایرانی است که خدای جنگاوری و طبقه جنگاور بوده است. از صفات‌های ایندرا vṛtrahan (بهرام) به معنای مانع شکن است. در دین زرتشتی، ایندره در زمره دیوان به شمار می‌رود و ضد نظم و ترتیب و مانع کستی (کمر بند زرتشتی) بستن است و امشاسپند اردیبهشت به مقابله با او برمی‌خیزد (خدایی، ۱۳۸۸، ۴۰).
۷. قدیمی‌ترین مستندات مکتوب هند، احتمالاً در ۱۲۰۰ ق.م.
۸. نوشابه مقدس زندگی بخش و استحاله یافته در خدای مرد، ایزد ماه.
۹. سوما به عنوان نوشابه مقدس معرفی شده و بعدها به صورت ماه درآمده است، ماه پر از شیرهای (امریتا) است که شب آن را روی نباتات می‌ریزد و مایه رویش آنها می‌شود (بهگودگیتا، ۱۳۵۰، پاورقی، ۱۷۲).
۱۰. آفتاب پیش از طلوع، سوپتری و پس از طلوع، سوریه، دختر خورشید، نامیده می‌شود (ریگ‌ودا، ۱۳۶۸، ۱۲۴، ۱۲۵).
۱۱. از کهن‌ترین کتاب‌های آیین هندو، در ۸۰۰-۵۰۰ ق.م.
۱۲. این دو قلوها به دلیل اینکه بچه‌های پرنده و مار هستند، می‌توانند یک جفت پرنده یا مار باشند (Golan, 2003, 385).
13. Волчок Б.Я. Протоиндийские божества. — В кн.: Сообщения об исследовании протоиндийских текстов, ч.2. М. 1972.
۱۴. ناحیه‌ای که مجسمه در آن قرار گرفته است بنا به اینکه کتاب در ارتباط با هند است اهمیت می‌یابد در غیر این صورت ناحیه هند به طور کلی کافی بود. ●